Чорна, оксамитно-чорна ніч великими очима ззиралася з чорним морем, яке сьогодні не гуло, не гриміло, а тихо-пестливо зітхало, вкладаючись спати.

Зорі пливли, тремтячи по темних плитких його хвилях. Лиш іноді десь викидався свавільний бурун гребінцем або хвиля з розгону – черкала об камінь підводний, і зразу вода там займалась фосфоричним вогнем. Мокрий пісок не шамотів, рябенька жорства не розмовляла, як під часи денного прибою.

Тиша засіла й вище, в коструватих кущах дерези, під наметами акації, сивої маслини та рясного чумака, бо й цвіркуни й цикади вже одспівали свої літні пісні.

Тиша налягла й над горою, що глинястим муром оступила цю улюблену дачниками смугу морського побережжя й захистила її і од гострого вітру і од невгаваючого городського гомону. Не чутно було ні посвисту трамваїв, ані обридлих відгуків дачного оркестру, – скрізь залягла тиша, і по дачах де-не-де світилося з-поміж темних куп дерев.

Неподалік моря, на півгорі, куди гадючкою п’ялася жорствувата стежка, мерехтіло, як світляк перед Купайлом, зелене світло. З кожним обертом стежки воно неначе перебігало в оксамитній темряві та ширшало, розросталося; по йому черкали тіні. Що ближче – чутніше були вибухи реготу і гомін кількох жіночих та чоловічих голосів, а коли вони втихали – доносився, як тихе дзюрчання води, м’який голос, що читав якесь оповідання отим людям, що перебивали його іноді своїм гомоном та сміхом.

На маленькій веранді, яка, видко, була й за їдальню і за салон, під низенькою зеленою лампою виразно білів стіл, вкритий чистим настільником, блищала спідня половина самовара, а далі все потопало в зеленому памороці. Зразу й не розібрати було, чи є хто живий на

веранді, бо обличчя людей, набравшись незвичайного відтінку од зеленого сяйва, удавалися мов які примари не з сього світу.

Тихо було на веранді, так тихо, що, коли замовкав читаючий голос, виразно чулося дзеленчання об скло тієї безлічі метеликів, яка злетілася на її принадне сяйво раювати-помирати в його зелених гарячих хвилях. З сим нервовим дзеленчанням у дивну гармонію зливались і останні пісні забутого самовара, й тихі виплески дрімаючого внизу моря. Люди, яких було чимало, десятка з півтора, сиділи непорушні, захоплені читанням нової гарної п’єси. Усі вони – й молоді, й підстаркуваті, жінки, дівчата й хлопці – зібралися під сяйво сієї привітної зеленої лампи, а ще більше під сяйво теплої хазяйчиної ласки.

То була людина немолодого вже віку, повненька з себе, не красуня, одна тільки усмішка надзвичайно красила її всю, робила її принаднішою од ухвалених вродливиць. Чимало горя зазнала вона й дівкою, й замужем, і удовою, в стінах і поза стінами школи, в якій працює вже 20-й рік, а ніякі пригоди не викурили й досі з неї тієї невгомонної веселості, тієї невмирущої чулості, яка була замолоду. Багато її товаришів та подруг розійшлися по світі: одні випередили її, запобігли ласки у долі, другі десь ззаду припинилися на життєвому шляху, а вона все якось і досі стоїть на йому, немов принадна станція і для тих, що, перейняті молодим захватом, поспішають уперед, угору, і для тих, хто, втомлений, заляканий, спускається з гори й тужливо оглядається в самотині. І під часи вчення вечорами раз у раз до неї забігає то сей, то той "погрітись", а що на вакації – годі й казати! І гулянки, і екскурсії, і всякі вигадки ділить вона з молоддю, байдуже за те, що вже й син її, первокурсник-студент, у тій же компанії.

Ось через що ся вбога маленька дачка над морем так часто в глуху ніч світиться зеленим сяйвом, а вдень оголошується молодим гомоном, реготом, співом та музикою.

– Море та молодь, – ото дві стихії, без яких не можу прожити, – каже було Марія Дмитрівна, й правду казала, бо то були найкращі ліки на всі її фізичні й моральні болі.

Читання на веранді пливло, мов той струмок, метелики дзвеніли об скло, море безугавно припитувалось до німих скель, а п’єса тимчасом зростала, добирала все більш драматичності, захоплювала слухачів, що досі були тільки нерухомі. Ось один високий, щуплий хлопець устав і, нервово хрускаючи пальцями, заходив по веранді. Ось одна панночка низько нахилилась над столом, її русява голівка, попавши з зеленої смуги у біле сяйво, залисніла своїми кучерями, під якими ховалося надто рум’яне личко з швидко-швидко моргаючими мокрими очима. Одна з пань нервово замахала пальмовим вахлярем, хоча в тому не мала жодної потреби, бо з моря подихало тихою прохолодою. Один панок крутив і ніяк не міг скрутити папіроси, – так чогось йому тремтіли пальці.

Голос читача напружився та дзвенів, добираючи в своєму зворушенню прямо-таки артистичних відтінків, та так вимальовував тих людей, яких ніхто не бачив і не чув, яких, може, й у світі не було ніколи, що вони в очах зростали й переживали своє горе життя.

– Ні, годі! Це вже хижацтво якесь! Писати отакі драми… людоїдство!

З сими словами кучерявий блідий хлопець збіг з веранди й бігцем подавсь униз по стежці, тільки жорства заскреготіла.

– Цс-с! цс-с! – засичала остання компанія, що одним духом дихала, стежила за ходом драми. Останній тяжкий вибух драми звалив страдника, вороги його поторопіли й не сміють ще радіти з своєї побіди, друзяки-резоньори з жахом одступили, і все змовкло… Мовчить і купка слухачів, змовк і читач: голос йому урвавсь од напруги.

У величній тиші лиш море шуміло та неспокійні метелики бились. І як ті ж метелики, тремтіли думки й питання: "Хто винен? За що? Так де ж правда?" А ніч, а море, а тиша одмовляли на те питання, та тільки невтямки була їхня одвічна розмова.

– Завіса! – набравсь духу й навмисне голосно вигукнув читач та й зашелестів рукописом, згортаючи його.

– О-ох! – зітхнуло все живе на веранді, мов здихавшись ваги, разом заворушилось, загомоніло, зганяючи тяжкі чари.

Молоденька панна, що була нахилилась над столом, давно вже шукала чогось у густій сітці винограду, переважившись через штахети веранди. Панок, що нарешті скрутив папіроску, запалював її тепер з лампи й кумедно моргав, набираючи насмішкуватого виразу. Але хазяйка, безпосередньо чула людина, й не силкувалася ховати свого враження: просто-таки, мов дитина, злягла грудьми на стіл з головою на долонях і хлипала і втирала рясні сльози.

Цей простий наївний вираз зрушення якось ураз полегшив всім тяжку хвилину і викликав несподіваний довгий сміх. І то не була насмішка, а тільки якось так вийшло: і тепло, і смішно, і любо, що й без слова розумілося.

– Еге-ге! Та се ви, Маріє Дмитрівно, й справді, бачу, теє… – загув окремкуватий чорний бородань, що досі сидів, як пень, оподалік у кріслі.

– Хіба ж вам невідомо, що в нашої шановної добродійки очі завше на солонці: аби потягло туманом, – вже й одвологли, а не дай боже дощу, – вже й болото! – задріботів той, що крутив папіроску.

– Ну, добродійко! Ласка божа, що хоч сина вашого нема сьогодні: зовсім би засоромили студента! – ласкаво сміявся бородань.

Але Марія Дмитрівна уже й сама сміялася, хоча сльози, як літній дощ крізь сонце, бігли по виду, а груди хвилювали нерівним диханням.

– Та ну-бо! Треба зняти отого зеленого ковпака, а то се він надає такого сумного вигляду усім: ми неначе втопники з моря повиринали! – І куценький в золотих окулярах чоловічок підбіг і разом зняв абажура: вся веранда разом воскресла у ясному білому сяйві, мотилиця несамовито затріпалася попід стелею, люди загомоніли, заспорилися і криком заглушили півсонні виплески моря. Тільки далеко внизу по мокрому піску мовчки ходив той чорнявий хлопець, що втік з веранди, та ще мовчки, прикрита тінню од самовара, сиділа на веранді якась постать жіноча.

Вона немов не чула жвавої розмови, не бачила веселого світла, а її чорні великі очі втопали десь далеко, вуха її були повні якихсь других згуків, обличчя всіма своїми рисами видавало, що вона переживає щось глибоке, дуже, барвисте, нетутешнє щось.

Вона не була вродлива, як ті дві панночки, з яких одна ховала у винограді свої соромливі сльози, обличчя її не сяяло духовною красою та свіжістю, як у ясної Марії Дмитрівни, – ні, то було темне, суворе обличчя, з рисами сливе класичними, з великими чорними очима під довгими віями, де звичайно ніхто не бачив ані проміння, ані гискри, лиш вряди-годи вони займалися отакою пожежею, як отепер, лиш вряди-годи розсувались густі, в одну смугу зарослі брови, а то все було і очі не говорять, і стулені уста мовчать, лиш рухливі ніздрі, як у доброго коня, двигтять і роздимаються та брови часом стрепенуть гнівом, мов блискавкою.

Завше певна в собі, тверда, навіч спокійна, – людина ся була чужа й незрозуміла для всіх, між ким доводилось їй жити: не любили її й товариші-вчителі, що вважали її за горду, не любило й начальство, що нічим їй закинути не могло, нічим і пожартувати б не обісмілилось, побоювались і люди на селах, де вона бездоганно правила своє шкільне діло, але ніколи ні з ким не заходила у приязнь. Вона й сама не линула

до людей. Одна Марія Дмитрівна знала її віддавна, ще з гімназії, де вони вчилися, подругували, вкупі кохали свої молоді заміри, де вперше одна одній розкрили своє серце, та так і навіки осталися вірними подругами. Щодо Марії Дмитрівни, – то вона ж завше оточена друзями, але Антоніна Павловна була не така, й, мабуть, тим, що раз-разом їй трапилось з’єднатись душею з Марією Дмитровною, вона, як самоцвіту якого, гляділа тієї стародавньої приязні.

На веранді, як тая нетля, крутилася жвава розмова живої нетерплячої молоді, перебирали всі вони п’єсу, чіплялися й до деяких хиб, ловили заміри автора видимі и потаємні, а потім, звичайно, як молоді, силувались впровадити молодого автора до якої-небудь групи чи школи літературної. Але се не так-то й легко було: він, новий, оригінальний, вислизав у їх, наче в’юн із рук, так що дехто з найменше розсудливих заголосив і про декадентів.

– Як? Декаденти? "Мертвецы, освещенные газом"?

І збилася буча! Розмова наче зскочила з рельсів убік, пішов регіт, спірка за те, що е в декадентстві, чи нове розвинене зерно оригінальності, чи тільки хвальшована вигадка нудьгуючої та цілком ветхої душі?

А молоденькі панночки, раді, що й їм вільно пришити свою пришву до розмови, навперейми почали згадувати та декламувати уривочки з декадентських віршів:

Тень несозданных созданий

Колыхается во сне.

Словно лопасти латаний

На эмалевой стене, –

дріботіла русява панна Юля.

– "Мне хочется только того, чего не бывает, чего не бывает". Ха-ха-ха! – зареготалась чорнява панна Соня.

Пригадував, хто що зміг, не помічаючи, що взяв се не з глибини тих самих, всіма осміяних декадентів, а лиш з тієї піни, яку на глум викинули наверх критики та рецензенти.

– "О, закрой свои бледные ноги!" – з кумедним пафосом, удаючи з себе декадента, виголосив той, що крутив папіроску. Компанія аж полягла од реготу. Захвачені легким критицизмом, почали стрибати з теми на тему, перескочили й на музику, й на малювання, глузували з невловимого ритму, з незвиклої мелодії, з дисгармонії в акордах, з синіх собак, зелених коней, з жовтих небес тощо: унівець повертали настрій, що тільки ще викльовувавсь у нових творах. Одна тільки темна постать Антоніни Павловни була така ж нерухома, хоча обличчя її вже не було байдуже задумане, а скоріш було схоже до грозової хмари, де тільки що не блисне блискавка, не гримне грім.

– Ой-ой-ой! Голубочко, Антоніно Павловно! Невже ж таки вам ані крихточки не смішно? – нареготавшись до нестями і перейнята якимсь широким-веселим чуттям, кинулась панна Соня до Антоніни Павловни, хапаючи її за руки та заглядаючи в вічі.

Та враз одняла свої руки, а її зненацька обсипала таким поглядом, що в бідної дівчини пропала всяка охота до сміху.

– А ви, панно, усе смієтеся?.. Тільки сміємось! А щоб зазирнути глибше, пошукати правдивого зерна попід тими лушпайками, то шкода! А може, в тих незграбних калічкуватих виразах у стократ більш правди, ніж ви сподіваєтесь? Може, той вираз – се крик терплячої, наболілої не нашим буденним болем душі, що ще й не прибрала гаразд слів до

вимови, а базарною мовою не хоче заличкувати себе. Ви почім теє знаєте?..

– Ого! Антоніна Павловна заговорила: се диво! – зауважив чорний бородань.

Марія Дмитровна мовчки замахала на його руками.

– Ото цікаво, – загомонів він якимсь дратуючим тоном, – цікаво, де ви знайшли там хоч одного ясного правдивого виразу, здорової думки? Хіба "всходит месяц обнаженный при лазоревой луне"? Хіба всі оті Бальмонти, Гіппіуси і вся їхня братія варта доброго слова? А оті символісти, імпресіоністи і "tutti quanti" в малюванні – варті вони доброго погляду? Усі їхні змагання чи варті окрайця черствого хліба, – хліба, якого не має досить наш голодний народ…

– Ля-іллягі-іль аллах! Нема бога над народ, а Яковенко його пророк! – єхидно озвавсь куценький Федоряка, завше радий перебити йому розмову. В Антоніни Павловни ніздрі ходором ходили, брови здригувались.

– Еге! – додав білявий студент. – Можна подумати, що Михайло Михайлович бідкається, як Іуда, що Магдаліна потратила гроші на миро, а не розміняла на грошики та шажки. Старцям…

– Ні! – рипучим басом пустив Яковенко, – уся ота декадентщина, на мій розум, є тільки "тень несозданных созданий", – з притиском вигукнув він, і вся кумпанія аж у долоні заплескала на такий пишний фінал і зареготалась односердно.

Антоніна Павловна хвилинку помовчала, але була вона не з тих, хто плеще усякій перемозі.

– А розумієте ви, добродії мої, усю трагедію хоч би отого, всіма осміяного, виразу – "тень несозданных созданий"? – Голос її, що зразу було затінився, тепер розітнувсь рішуче дзвінко, мов викликаючи на герць, та коли вона устала з місця, і високий зріст, і сіяючі гнівні очі – все неначе вимовляло війну, – але так же одразу вона здавила в собі той настрій і, кинувши погордливе: "Куди вам!" – перейшла по веранді і сховалась у пітьмі, лиш жорства по стежці заскреготіла та камінці покотились униз за стихаючою ходою Антоніни Павловни.

А компанія сиділа, мов приголомшена, кілька хвилин.

– Овва!

– Оце так! – дійшло до пам’яті зо двоє.

– Що се з нею сталося? Маріє Дмитровно, чи не вгадаєте ви?

– Дивіться! Нашого, мовляв інспектора, "образцового чиновника" вхопило за живе! Це з’явище – ну-ну!

Усі причепилися до хазяйки розпитувати, і вона, як могла, від усіх допитів одмагалася.

– Ах, лишіть ви її! Втім, ви все ж її не знаєте! Хай, по-вашому, вона й "чиновник", але ви не знаєте, що се за чудова людина (у Марії Дмитровни всі були чудові). Не любить тільки, щоб її зачіпали, і я нічого, нічого не скажу…

– Дивно! А що ж се за вибрики такі, коли так? – учепився куценький Федоряка.

– Ну, се на неї часом находить… не чіпайте лиш її, поки сама не заговорить…

– Та де ж се отой навіжений Кость? – одразу сполохалась Марія Дмитровна.

– Вже ж не де, як не на березі! Сидить, мабуть, та з морем розмовляє!

– "А дурак стоит у моря, дожидается ответа", – цитуючи Гейне, озвавсь хтось.

– Я ж кажу, застудиться капосний хлопець, знов буде морока! – бідкалась Марія Дмитровна, ухопила теплу хустку і, невважаючи на свою повняву, бігцем перебігла веранду й подалася стежкою до моря шукати Костя, який ще однедавна тільки видужав з запалення легких.

– Бавтеся, любі, бавтеся! – крикнула вона знизу, – хоч заспівайте, абощо! Та глядіть мені – не скучайте! – здалеку долинув її приємний приказ.

Бігла вона навмання поночі, ноги самі, призвичаєні до місцевості, несли куди треба, коли на одному оберті стежки, назустріч їй учулося важке втомлене дихання й нерівна хода.

– Костю! Ви?

– Я! – обірвав той, засапуючись.

– Костеньку, голубе! Чи то не сором. Давно з больниці!..

– Ну-ну-ну! Добре-добре!

Марія Дмитровна таки впіймала суворого хлопця, узяла під руку, накинула йому на плечі хустку та й повела його у побічну стежку та гладила по руці, по буйних кучерях.

– Ну-ну, добре… одчепіться! – сердито, але вже м’якше озивався той, витручуючись од її пестощів.

– Костю, дурний! Та який же ви ще нервовий, який кволий! Сергія нема, а мені й не туди-то, а воно бач – яке лихе! – у, насіннячко!

І, жартуючи, і докоряючи, голубила Марія Дмитровна.

Кость, що був товаришем її сина Сергія, і її материна ласка, як завше, лягала на його, мов найкращі ліки, дужчі од усяких бромів.

Тільки неподалік од дачки, вхопив він Марію Дмитровну за руку й палко заговорив:

– Ну, скажіть ви мені, бога ради: навіщо ви вибираєте отакі люті криваві драми? Мале вам, що й над нами, і під ногами у нас, і кругом, ззаду, спереду, з боків – такого тих драм невидимих, мовчазних, – а, що й казать! І ви, така добра, тішите нащось свої нерви отими ще кривавими вигадками! Не розумію!

– Костю, стривайте! Хіба ж я не казала вам, що сьогодні читати маємо оцю іменно п’єсу, що вона не для вас, а для наших грубих, сонних, салом оброслих нервів? Чого ж було приходити?

– Цебто у вас – грубих, сонних? – усміхнувсь Кость.

– А хоч би і в мене! Ось я виплакалась (ревла, їй-богу, як корова), і тепер мені легко і ясно, а що моя думка зачіплятиметься за аналогічні випадки у сучасному житті, то це ж тільки добро! Це ж тільки може викликати…

– А-ах! Та що вже там! – одмахнувся хлопець. – А то ще у вас гарна звичка: уводити в нашу тісну ухетану компанійку все нових та нових людей…

– А як же, Костю, інакше? Одганяти, чи що, їх? Та і яких це ви, паничу, там побачили поганих? Чого се така недогода?

– Яких?

– А хоч би оте шмаглюватe чуперадло!

– Цебто Антоніна Павловна? Та се ж моя найщиріша приятелька ще з гімназії…

– А бери її лиха година! Сидить, як ідол, з очей гискри, у бровах сам чорт ховається, і ні пари з вуст! І ти отут жарся перед нею, мок лин на сковороді, од ваших – він насмішкувато уклонився – малих розривок! Та й що воно таке? Стара діва "образцовый чиновник" – фе!

– Костю, цить! – затулила йому рота Марія Дмитровна. – Поганий хлопче! Ви не знаєте її, ані тієї кривди, яку осе провадите. Антоніна Павловна зовсім не те, що змалювали люде та й приліпили до неї, мов ярлик. Не сухий чиновник, не стара панна, не чуперадло, – се чула-чула душа, чуліша, може, од усіх нас, зібраних докупи. Що з того, шо вона не розливається у дурних сльозах, як оце я? Або не забиває баки дотепами, як Вонсович? Або не виколошується у тих модних напрямках думки й праці? Проте, – що має вона: і думи, і хиби, й помилки, зле і добре, – усе те її власне, ні в кого не позичене. І не вам би, Костю, її ганьбити, бо не хто і порозумівся б з нею так, як ви, хоча кожне з вас стоїть на зовсім несходному грунті.

– Я?!

– Іменно ви! Бо вона така ж божевільна, як ви… так, так: оцей чиновник! Пригадайте оту казку про царівну жабу, – ось нам і буде якраз підхоже. Та годі! Ходімо краще та викличем у неї те, що ворушиться у цій хвилині.

– Не хочу! Я і од моря втік, бо вона туди приперлася!

– Ну, Костю, пусте! – Марія Дмитровна енергійно узяла його під руку, притисла й бігцем кинулась стежкою до моря, так що він і не опам’ятався.

А вгорі на веранді лагодились до співу. Чистий дівочий сопрано, мов золотою ниткою, прорізав оксамитно чорну тишу, змовк, а його чисті відгуки ще немов пливли та, вібруючи, розтавали. Баритон, немолодий, але гарно виспіваний, провів ту ж саму фразу, але з певністю, з свідомістю достиглої душі, якої годі було сподіватись у попередньому голосі. Веселим щебетом задзвенів-покотився другий сопрано: загув високий важкий бас; ще один голос, ніжний, хибкий, але проникливо чулий меццо, влився в гурт, та щось не злагодилось – спів перервався, і все покрилось рясним реготом, немов живе срібло живими краплинами розкотилося в повітрі.

А бас з баритоном ладнались уже до чогось другого, а до їх несміливо, мовби питаючись, приставали і сопрано.

Марія Дмитрівна з Костем саме добігли до моря.

Там понад самим прибоєм ледве вирізувалась висока ставна постать Антоніни Павловни. Марія Дмитровна кинулась до неї.

– Тосю-голубко! Не нудь себе! Дай простор думкам, розповий душу!

– Душно! Сумно! – одмовила Антоніна Павловна.

– Душно? голубонько! Душно, кажеш? Хіба тобі одній? Усім душно, усім погано, а ти… У тебе ключі од неба, а ти їх закидаєш у безодню! Дай відраду, дай хоч клаптичок того неба побачити!

Вона ластилася до Антоніни Павловни, і Кость з дивом прислухавсь сій розмові: очевидячки, у просторому серці Марії Дмитровни було невичерпне джерело, де знаходились і слова, і пестощі особливі, окремі для кожного.

Це, може, й були ті чари, якими вона надила до себе усіх. Ще більш його здивувало, що й голос Марії Дмитровни добирав таких найщиріших тонів, яких він, Кость, ніколи й не чував у неї. І все для його? Для "дерев’яного ідола", як він уперто собі провадив.

Антоніна Павловна спочатку мовчала, далі помалу стала неначе одтавати, звертала вже ласки подрузі, потім одразу випростала свій високий стан, закинула руки за голову, потягнулась і раптом заходила понад берегом.

Швидко вернулася вона до Марії Дмитровни і тільки що розкрила рота, щоб заспівати, – помітила Костя, що, мов пренеповинний, кидав собі у воду камінець за камінцем і придивлявся, як на чорній хвилі займаються фосфоричні скалки.

– А це хто? – здригнулась Антоніна Павловна.

– Ах, то Кость! То божевільний Кость, то нічого… Не вважай на його… співай, співай, Тоню, молю тебе!

– А-ах! – поплив у повітрі густий гарний контральто і, не перериваючи заспівав:

Так жизнь молодая проходит бесследно,

А там уже скоро конец…

Журба, роками вигодована, холодною змією вилася в тому безнадійному співові.

…А вкруг, как посмотришь –

так пусто, так бледно, –

гарячіше, з погордою попливла друга строфа.

…Знать, смерть – мой лавровый венец!..

Гарячою іронією вибухла четверта й урвалась.

– Ах, слова ж які ідіотські!

– А ти без слів… – пошепки озвалась Марія Дмитровна, що сиділа на піску, обхопивши коліна і припавши до їх обличчям.

Кость поспіхом кидав камінці, неначе підрядився. А над м’якими буркотіннями дрімотного моря знову плив розкішний контральто, хвилюючи, розростаючись та добираючи нових згуків, інших виразів своєї огиди до щоденного нудного життя.

А по стежках з гори сипались жорства та глина, терен та дерева аж тріщали під чиїмись ногами.

Але співачка того нічого не помічала, голос її, як віддавна загачена річка, вирвав тепер греблю і плив уперед, шукаючи нового річища.

Вчуло море і журбу Вані з "Жизни за царя", і арію Ратмира, і пристрасний спів циганки з "Троваторе", горді співи царівни Амнеріс чергувалися з перлистим воркотінням якихсь італьянських пісень, коли ж вона заспівала партію матері Маккавеїв, то так і ввижалось, неначе з-поза темної скелі, де билися об підніжжя фосфоричні хвилі, от-от вирине її грізна трагічна постать.

Жорства перестала сипатись по стежках, гілля не тріщало, тільки неподалік, поза кушами дерези, що бородою над побережжям звисла з глинястої кручі, чулося затамоване дихання та іноді шепотіння.

Кость то швиргав камінці повною жменею, то рука його наче кам’яніла. А Марія Дмитровна й голови не зводила.

З боку сусідньої дачі вчулося тупотіння, з другого боку хтось плигав уже зовсім необережно, через кущі, через каміння. Дереза похитнулась, засичала, учулося кілька докорів пошепки, хтось чхнув, хтось айкнув.

Марія Дмитровна підвела голову і махнула рукою:

– Байдуже! Не клопочіться! Тепер, хто хоч, іди та й слухай!

Увільнені слухачі сміливо, хоч і обережно, виступили з-під незручного закриття і розложистим півкругом оточили співачку, що ходила по мокрому піску кілька ступенів назад, вперед, то схилялась понад саму воду і не чула, що і черевики, і пелена її сукні були цілком мокрі.

– Тосю – не втомилась? – пестливо обізвалася Марія Дмитровна.

– Втомилася? Хай! Не переривай, Маню, кажи краще, шо тобі ще співати?

– Кахи-кахи! Якби щось із народного, – несміливо озвався баритон.

– А, і ви всі тут? – обернулася Антоніна Павловна. – Ну, хай буде із народного!

– Ні, краще з Шевченка-Лисенка! Краще з "Кобзаря"! – залебеділи дівчата.

– Ну, добре: буде вам і Лисенко!

Дівчата аж стиснули одна одну з радощів.

І знов поринули згуки, понесли на крилах над морем українську душу, а вічне море притакувало їй тихими оплесками.

"І багата я, і вродлива я!" плакалася дівчина, "Полюбилася, одружилася", сумує безталанна московка. "На городі коло броду", журиться нещаслива коханка, "Ой люлі, люлі, моя дитино", співає-ридає свій заповіт мати-покритка.

– Драми! Знов драми! – простогнав Кость, штурхнувши обіруч у воду здоровою каменюкою.

Але не її плюскіт, а болісний стогін вхопило вразливе вухо співачки, і, пестливо шануючи слабі нерви, перейшла вона на другі теми. "Над дніпровою сагою", малюється епічна картинка. З участю сопрано та баритона – "За сонцем хмаронька пливе" – склався квартет. І не чули співаки, як нічка пливе-упливає, як зорі на небі перемістилися.

– Антоніно Павловно!

– Чого, Костю?

– Чи не знаєте "Ішов козак дорогою"? Та не по-штучному, а таки так, як у вас у Кургані співають?

– Атож!

– А "Яром, яром пшениченька ланом" – теж по-простому, розкладене на три голоси?

– І тієї знаю.

– Ну, давайте!

– Костю! Бога ради! Вам-бо ще зарано співати! – благала Марія Дмитровна.

– Дарма! – одмахнувся Кость.

І вони – контральто Антоніни Павловни і слабенький але в саму душу проникаючий Костів тенор – сплелися в чудному, може, й навпаки всяким музичним законам, дуеті, де партію козака вела контральто, а дівчини тенор, і ще у чуднішому тріо, де головну партію вело контральто, а тенор подавав тільки ясні ніжні підголоски на тлі рівної басової партії.

– Невже ж се народне? – кинулись до їх слухачі.

– Щиро народне!

– Ну, та добре: ми знаємо, що се народна мелодія, але ж аранжировка чия?

– Та народна ж! Просто собі мужича! – гарячився Кость.

Марія Дмитровна встала і якось несміливо попрохала:

– Тосю, ану нашої, знаєш?

– "Глибокий колодязю, золотії ключі"? Ні, Маню, не проси! Чую я велику силу сьогодні і проспівала б її зовсім як треба, та тільки ось кого мені шкода! – вказала вона на Костя. Той задирливо знизав плечима.

– Мене в рощот не беріть!

– Еге, паничику! А хто казав "хижі драми" – се забули?

Вона сердечно кинула сей докір, ласкаво схилившись до його. Кость спалахнув.

– Ваша правда! – озвався він тихо.

А на небі вже побіліло, вже й ластівка черкнула раз-другий, стриж верескнув, вилітаючи з глиняної норки.

– Так се вже видко й по співах! Не буде більш! – чулося позаду, і помалу слухачі, що були челяддю з сусідських дач, почали розходитись.

Антоніна Павловна дивилася їм услід мовчки. Яковенко зблизився до неї, зрушений.

– Антоніно Павловно! Я не стану вам говорити компліментів, бо скільки б я їх не набгав, усі будуть непридатні, але скажіть ви мені: хто навчив вас отаке робити з кожного мотиву? Хто вас творити навчив? Се, панове, – звернувся він до всіх. – скільки не чував я співців славетних, та й ви, здається, не гаялися під часи опери? Скільки, кажу, не звикли ми до невмирущих образів, утворених в музиці, а тут я чую щось нового, нові, цілком свіжі відтінки, нову оригінальну душу в кожному слові! А про народні я й не кажу: так проспіваних я ще й не чував! До нас дохотило, що ви колись готувались на сиену, але щоб се був такий великий талант і щоб його закопати у землю, се ж гріх смертенний!

– Пане Яковенко! – гостро перебила його Антоніна Павловна. – Хто б то казав, як не ви!

– Ага "лицар хліба насущного" попавсь! – зауважив Федоряка.

– Ви кажете, я ніби творю, чуєте в моєму співові нове, "создание" – та се ж є лиш… "Тень несозданных созданий"! Чи варто ж…

– Хи-хи-хи… "Тень несозданных созданий", – задріботіла Соня, якій уже обридло мовчучи. Але їй зараз же заціпило, коли Антоніна Павловна просто обернулася до неї.

– Так, моя панночко! "Тень несозданных созданий"! І ви думаєте – легенька річ ота "тень"? Як туман, що розвіється од проміння сонця, як тінь, що зникає, коли смеркне… Думаєте, що се вигадка, примара? Легковажно помиляєтеся! Тяжка річ мати за плечима оті "тени несозданных созданий" – ух, тяжка!

– Ух! – обізвався Кость.

– Ну-у! – жалібно простогнала Марія Дмитровна, силкуючись спинити подругу.

– Говоріть, говоріть, говоріть! – благали разом Кость і білявий студент.

– Що ж я вам скажу? З чого почну? Ви чули голос мій… моя манера вас здивувала… Це ви чули не голос, тільки половину його: друга розбита на скалочки, на друзки.

Ви молоді! Не розмінюйте сили своєї душі! Не давіть її, яка б не була вона, во ім’я хоч би й найсвятіших речей, бо й сама святош, оскверниться жертвою самовбивства і дасть вам, замість вінця, тільки гризоти своєї совісті – чуєте? – своєї власної, сидячої гам на самому споді совісті, не моралі, не суду людського.

Ми маємо обов’язки перед своїм краєм, перед громадою, перед законом і мораллю і, сповняючи ті обов’язки, тішимось чесністю, а забуваємо один найцінніший обов’язок перед своєю вдачею. "Кая убо

польза человеку, аще мир весь приобрящет, душу же свою отщетит? Или что даст человек измену за душу свою?"

Се я читаю так: що тобі за користь узнати премудрість всього світу, коли ти душі своєї не зрозумів? І що доброго, коли, шліфуючи її на манір діамантової чесноти, здереш з неї власні її оригінальні краси? А що, як вона не алмаз-самородок, а перла, яку шліфуванням тільки збавиш? А що, як вона ще м’якша од перлини, що, шліфуючи, розітреш її, як пісок? Що даси собі взамін збавленої оригінальності? Чим закладеш порожнечу окраденої душі? Пошаною від громади? Подякою ущасливлених? Свідомістю сповненого обов’язку? Чи, може, жалощами тих, хто був свідками твоєї саможертви? Ні, і стократи ні! Усім тим добром ми тільки дуримо себе, щоб задавити отого шашеля, що безперестанку точить нас. Чому так мало бачимо щасливих людей? Я бачу кар’єристів на вершку гори – що ж, щасливі вони? – ні, бо вже тремтять, як би не втеряти його, або щоб інші, молодші, не зіпхнули їх.

Я бачу багатирів, яким усе мало, або все уже згубило всякий смак. Бачу так звані "щасливі подружжя", де тільки, зціпивши зуби, люди уявляють щасливих, "бо було б невдячністю вимагати од людського життя чогось більшого".

Бачу я й тих "владичиць над серцями", оточених розкішшю, пестощами, – хіба й вони не здавлюють свого серця "ради розкоші турецької, ради лакомства нещасного"?

А інтелігентні працівники – де їхнє блаженство, де їхній спокій?

Отаке блаженство, в якому живуть діти або якого зазнає зморене тіло, коли одпочиває та набирається сили?

З чого се?

А з того, мислю я, що ми живемо не всею душею, а тільки половинкою, частинкою.

Ми шануємо тіло, ми дня не покинемо його без догляду, а щохвилинки кривдимо душу, бгаючи її під ноги розуму, під його рахунки.

Не диво, що скривджена душа стогне собі нишком та, як рабиня, нишком же плете хитрі тенета, а хай тільки розум попустить віжки – тяжко житиметься йому!

Море мовчало зовсім, приспане тихою ласкою ночі; мовчали дерева у сонному повітрі, мовчали і люди, пе: рейняті гарячою промовою. Кость витягсь, мов струнина, білявий студент крутив якусь гіллячку, обличчя Юлі та Соні були переповнені подивом, мало не перестрахом. Чоловіки морщились, супились. Бліда пані, що співала меццо – тепер насторочилась, як та шкапа водовозна, шо колись була військовим конем, насторочується на голос військової труби.

Марія Дмитровна сиділа, вхопившись руками за голову, і розхитувалась, як жидівка в жалобі.

– Даруйте, Антоніно Павловно! – виступив мовчазний досі учитель Голосов. – Пощо така трагедія? І од кого? Од вас, кого усі звикли уважати за найздоровшу, повну сили та рівноваги людину! Пригадайте собі колег з вашої гарної громадки, в якій ви змолоду зростали, – чи багато зосталось цілих та вірних своїй присязі? Ви та Марія Дмитровна, та ще двох-трьох – та й годі! Хто витримав, не звихнувсь, не зломився? Згадайте лиш Александрову, Крамаренкову… Вітальський хіба? Або нещасний Вербовий? Або Руденко та Сущанський, які тепер у дуки пошилися і забули, що були колись людьми. Я не був між вашими, Антоніно Павловно, бо саме кінчав тільки учительського інститута, але я знав їх, любив, душею линув, але, на горе моє, коли прилинув, застав самий розрух: тих позасаджувано, тих позасилано на Сибір, тих так

розвіяно. А хто й вернувся цілим? А хто з тих, що зостались, обмежив собі поле і працює на йому?

– А чим же Александрова провинила? Хіба тим, що сама оддалася в руки жандармам, не випрохала собі милості?

– Що ж і доброго? Зломила себе, зломила цілу справу…

– Так кинулася ж уся, з усією душею, не половинкою, розумієте ви мене! – гарячилась Антоніна Павловна.

– Не розумію! Не хочу розуміти! Добре, що ще вмерла в неволі! Що б то було з неї, якби вернулася, – самий мотлох!

– Ну, а Вітальський?

– А Вітальський тепер благополучний росіянин та й годі!

– А Крамаренкова?

– Ой, не чіпайте мені Крамаренкову, не чіпайте! – втрутилася Марія Дмитровна. – Вона така нещасна жінка, така чудова мати…

– Жінка! Мати! – погордливо перехопила Антоніна Павловна.

– А де ж з неї людина? Де її хист увесь?

– От бачите, – підхопив Голосов, – як небагато з ваших зосталося: з жіноти тільки вас двох, останні або ж зледащіли у достатках, або розпливлися у родинному теплі, або, скалічені нуждою, перевелись на недолюдків. Ви ж осталися вірною й твердою, як вояк під прапором, не покинули завдачі щирого народника, не потоптали української душі.

– Не закопали таланту у землю, – ввернув Вонсович.

– А головне: не згорнули руки і у всяку годину працюєте, – не витерпів і Яковенко, – і скільки тієї дітвори впливло в ваші руки темної, а випливло освіченою.

– Багато тієї освіти і надовго вона! – з гіркою іронією обізвалась Антоніна Павловна.

– А все ж, а все ж і не вам би, шановна Антоніно Павловно, нарікати та наводити "уныние на фронт", як москалі кажуть.

Молодь вп’яла очі в Голосова і не помічала, що уже на світ заблагословилось і на краю неба заграла срібна світова зірка.

– Панове! Присоглашаю усіх вас звеличати нашу шановну товаришку, славного педагога, а найбільш – людину, чесно додержавши святий обов’язок і настільки не зборену життям, що і нас, і вас, молодих, здатна запалювати своїм чудовим співом, своїми палкими речами. Віват, Антоніна Павловна! укупі з її вірною товаришкою Марією Дмитровною!

– Віват! Віват! Браво! – закричала і заплескала кумпанія, що вже була й утомилася слухати.

Студенти аж не тямилися, панночки, раді, що вже можна рухатися, – метушилися, сміялися і плескали. Марія Дмитровна сяяла радістю. З образливим рухом, неначе хтіла затулити вуха, слухала Антоніна Павловна сей несподіваний кінець промови, нетерпляче дожидаючи, поки ущухне овація.

– Ох, не порозуміємось ми з вами, чую, що не порозуміємось! Що вам з того, що я довго й непогано вчителюю. Що вам з того, що я, мовляв, уціліла, тоді як другі, що оддалися чужим цілою душею, загинули? Знали мене раніш? Слухали мене, як оцієї ночі слухали? Пережили те,

шо сьогодні, знаю, що пережили? Ні моя праця, ані довге життя не збудило в вас тих струн, які збудила сьогоднішня п’єса та мій спів. А через що? Через те саме, що і молодий автор, і я, співаючи, дали людям (нехай і на короткий час!) цілу свою душу, не половинку – чуєте? У сієї душі зросли на той час крила і вознесли її і других під небо. Хіба то зробила учителька? Чи то зробив земський доктор, автор п’єси? Чи "святе діло обов’язку" зробило се?

– І чого вона незадоволена ще? – шепонув Федоряка.

Гострий слух зловив те шепотіння.

– А того я незадоволена, люди мої, що все те, чим я сьогодні наділила вас, все-таки є "Тень несозданных созданий". І ніхто винен, як я, що вони стали лиш "тенью" і "несозданных созданий" Я сама зарізала свою душу на жертву святому ділові. Що я зробила собі? Що зробила людям? Одняла у себе блаженство творити, одняла відраду у людей і жертвою осквернила святощ, в яку вже тепер не вірю, а так собі дослужую з привички.

Ви, молоді, це звертаюся до вас! Перше, ніж виступити на шлях життя, перше, ніж назброїтися усяким знаттям, нахиліться до самого дна душі, витягніть те маленьке залякане і затоптане я, придивіться до його оригінальних сил та й розвивайте тільки їх. Не бійтеся, що там будуть і хиби, будуть і зла: бійтеся тільки чужу душу, яка попадеться на дорозі, безневинно топтати.

Не ставте собі метою ні матеріальні достатки, ні людську пошану. Не силкуйтеся зробити себе кращими по чужому рецептові. Не йдіть битими шляхами, перетоптуйте краще свої стежки, хоча й би через каміння, колючки, болота.

Трудно буде, тяжко – хай! Але й покрепшить вас праця. А загинете – краще загинути на своєму власному шляху, зломитись, як Александрова,

зникнути під тягарем любої праці, як Крамаренчиха, ніж перенести через усе життя оберемок непочатих сил і під старість почувати холод і жах обступивших тебе "Теней несозданных созданий". – Голос її задзвенів і увірвався, як ляснувша струна.

Ніхто не ворухнувсь.

У ранішньому морі колихалася-купалася світова зоря, на сході жевріла рожева смуга.

– Сонце! – скрикнула панночка Юля.

Просто з моря бризнули угору тонкі голки сонячного проміння, гарячим приском розсипались вони по тихій поверхні сонного моря. Море одразу неначе зажмурилося, усміхнулося, ще не прочнувшись, як пещена дитина під материною ласкою. Вітерець подихнув на берег, якого чудова панорама з рожевими дачами, золотими горами та чорнозеленими купами дерев лукою оббігала півкруглий зелений залив.

Задивилася кумпанія…

– А вже й додому час, – зауважив Яковенко.

– Та ще й який! – підхопив Вонсович.

– І коли се та ніч збігла? – дивувалися інші. Проти їх над самою водою, що пожаром зайнялася, стояла нерушно чорна постать Антоніни Павловни, а бліда пані чогось тихо, але нерозважно плакала, невважаючи на всі ласки Марії Дмитровни.

– От тобі і "Тень", – посмішкувато почав Вонсович.

– Тіні щезають од сонця, тумак розвіває свіжим вітром, – додав Яковенко.

– От і та "тень", що я "навела" на вас… – обернулась до них Антоніна Павловна.

– Неправда! Не зникла!.. – з запалом скрикнули Кость і білявий студент.

По сусідніх дачах почала вештатись челядь. За горою свиснув далекий трамвай.

Пора була розходитись. Городяни прощались, поспішаючи до поїзда, дачні розходились спати.

Марія Дмитровна силувала і Антоніну Павловну укласти, але та рішуче одмовилась і пішла вгору, де манячіли вже постаті Яковенка, Вонсовича та Голосова.

Їй хотілося бути сам на сам, і вона знарошне затамовувала ходи, коли ось з-за розгіллястого чумака виринули студент і Кость.

– Антоніна Павловна, ми вас трохи проводимо, можна?

Антоніна Павловна спинилася, трошки задумалась: "Можна?"

Хлопці теж спинилися знарошне, щоб не попасти в один вагон з тими трьома.

Але розмова шось не йшла: хлопцям тислося надто багато питань, а Антоніні Павловні хтілося загнуздати себе для байдужого буденного життя, а до того ще й поїзд туркотів та свистів. Не доїхавши станції, де хлопці мали злазити, Антоніна Павловна звернулась до їх:

– Що ж, молодики? І для вас се минуло-пролинуло, і "Тень несозданных созданий" розвіялась, як тінь – як он тим добродіям (вона вказала на Яковенка, Вонсовича і Федоряку, що реготалися та лабузнилися до якоїсь огрядної красуні).

– Зроду! Довіку! – в один голос озвалися обидва. Антоніна Павловна усміхнулася напівзадоволено, напівжурливо і махнула рукою. Поїзд спинився. Хлопці вискочили та щиро прощалися з Антоніною Павловною.

– Бувайте здорові! Щасти боже! Спасибі вам… Спасибі, гискро божа…

– Вірте, не забудемо!..

Ще щось кричали хлопці, але поїзд верескнув, дригнувся і посунув, гудючи по коліях і шарахкаючи на зчалених їх кінцях.

Антоніна Павловна кланялась їм, і вони махали шапками і все ще щось викрикували, якісь подяки та обіцянки… щирі були ті обіцянки, і легко було їх давати, бо обидва були молоді…

Примітки

Вперше надруковано в другому томі збірки "Творів", "Дзвін", К., 1920. Подається за першодруком.

Тень несозданных созданий… – перша строфа з поезії В. Я. Брюслова "Творчість" (1895 р.).

О, закрой свои бледные ноги! – теж з Брюсова.

всходит месяц обнаженный… – знову Брюсов і знову 1895 р..

Бальмонт Костянтин Дмитрович (1867 – 1942) – російський поет-символіст.

Гіппіуси – Володимир (1876 – 1941), російський поет. Мав же молодшого брата Василя (1890 – 1942), але той на час написання оповідання ще не був відомим.

А дурак стоит у моря... – джерело цитати не встановлене.

Так жизнь молодая проходит бесследно... – романс російського композитора Л. Д. Малашкіна (1842 – 1902) на власні слова.

журбу Вані з "Жизни за царя" – опери російського композитора М. І. Глінки.

арію Ратмира – з опери того ж Глінки "Руслан і Людмила".

спів циганки з "Троваторе" – опери італійського композитора Д. Верді.

співи царівни Амнеріс – з опери "Аїда" того ж Верді.

партію матері Маккавеїв – мабуть з ораторії німецького композитора Г. Ф. Генделя "Іуда Макавей".